

SFRAGISTIKA

Název je odvozen z řeckého sfragís = pečeť, někdy se užívá i termínu sigilografie (z latinského sigillum = pečeť). Z termínu řeckého vychází vedle našeho i označení ruské, polské a německé (němčina má i vlastní termín Siegelkunde), termíny jazyků románských a angličtiny jsou většinou odvozeny z latinského (sigillographia, sigillographie ap.). Sfragistika – někdy se užívá i termínu nauka o pečetích – je věda zabývající se touto specifickou kategorií historických pramenů, zejména jejich zhotovováním, vznikem, funkcí a vývojem v nejširším slova smyslu. Pečeť pak je třeba charakterizovat jako znamení nebo text či oboje současně, otištěné do hmoty schopné je uchovávat, které jednoznačně určuje konkrétní fyzickou či právní osobu a slouží především k ověřování či zajišťování právní platnosti a správnosti písemného pořízení. Jednoznačnost identifikace nositele pečeti je ovšem třeba chápat nikoli z našeho pohledu, nýbrž z hlediska doby a prostředí, v nichž bylo těchto dokladů používáno, neboť je jasné, že pečeti nevýznamných osob si mohly vypovídací schopnost udržet jen po omezenou dobu a v omezeném prostoru. Pečeť ale měla i jiné funkce než pouze v souvislosti s písemným pořízením a stejně tak svou symbolickou hodnotu měla v některých případech i sama pečetidla jako viditelné atributy určitého důstojenství.

Sfragistika je tedy vědecká disciplína, která je svou podstatou vázána na diplomatiku a s ní je též úzce spojena i svými dějinami. Má ovšem nadto své vlastní úkoly, a to zejména v rozpracování otázek, spojených s funkcí pečetí, která je širší a v průběhu dob doznává změn. Sfragistika je zároveň více či méně podstatným pramenným

východiskem pro řadu dalších věd, a to jak pomocných věd historických v užším slova smyslu: heraldiky, genealogie a numismatiky, tak i v neposlední řadě dějin umění. Právě jim skýtá sfragistika zejména v oblasti uměleckého řemesla téměř nepřeberný materiál ať už v komparatistickém, či samostatném kontextu (první ji z hlediska umělecko-historického využil berlínský profesor **Franz Kugler** už v roce 1848). Zobrazované výjevy na pečetích přispívají nadto k poznání dějin techniky, zemědělství ap., i když vztahy nejsou takřka nikdy přímé. Zejména je důležité, že pečeti jednotlivců jsou zpravidla poměrně přesně datovatelné alespoň termínem *ad quem*. I zde je však třeba opatrnosti, protože jsou i doklady toho, jak typáře předchůdců byly nejen napodobovány, ale někdy – pouze s úpravou jména – přímo přejímány, jako je tomu např. u majestátní pečeti Václava IV. z let 1376–1419, která přebírá beze zbytku pečetidlo svého otce Karla IV., užívané v letech 1346–1355 (v tomto případě ovšem nikoli pro úsporu, nýbrž pro uchování tradice). Jindy byl důvod estetický či náboženský, když se např. antické gemy ve středověku přerývaly pro účely své doby a osoby světské na nich byly obměňovány na světce. Tam, kde pečetidlo bylo pouze obrazového rázu, je situace ještě komplikovanější.

Už v různých středověkých spisech (nejprve u glosátorů církevního práva) jsou početné zmínky o pečetích, jejich vnějších formách, právní platnosti ap. (curyšský kantor **Konrád de Mure** ve své *Summa de arte prosandi* z poloviny 70. let 13. století napsal o nich samostatný traktát). To vše však bylo toliko v rámci praktických právních potřeb. Vlastním zakladatelem sfragistiky se stal až pastor v Halle nad Sálou **Johann Michael Heineccius** dílem *De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis* (Francofurti 1709, 2. vyd. 1719). Autor je prohlásil výslovně za doplněk Mabillonových *De re diplomatica libri sex*, v nichž Mabillon pečetím věnoval jen malou pozornost (ve druhé knize). V polovině 18. století zavedl termín sfragistika **Johann Heumann** ve své práci *Commentarii de re diplo-*

matica imperatorum etc. (Norimbergae 1745–1753). Ale další vývoj sfragistiky nešel vpřed, naopak. Protože byla pěstována hlavně v rámci diplomatiky, byla zatlačována do stále podřízenějšího postavení vzhledem k ní a posléze se stala vlastně pouze částí nauky o znameních na listinách (tzv. semiotiky). K rozvoji oboru dochází až kolem poloviny 19. století především v důsledku poznání důležitosti sfragistického materiálu i pro jiné disciplíny a díky rozsáhlé činnosti vydavatelské. Začaly se publikovat fotografickými cestami (proti dřívějšímu schematickému překreslování) rozličné atlasy pečetí regionálního či institucionálního charakteru. Důležité bylo též zakládání různých sbírek odlitků pečetí při veřejných institucích, zejména v archivech a knihovnách, ale i soukromíky. Význam sbírek přes všechny nedostatky odlitků vzrůstá, protože hmota pečetí je velice křehká a pečeti všelijak poškozené trpí při studiu a vlastně jakékoli byt' sebešetrnější manipulaci dvojnásob.

Sfragistika se rozvíjela v různých zemích, především ve Francii, ale i v našem bezprostředním sousedství, zejména v Rakousku a Německu. Po pracích **E. Mellyho**, *Beiträge zur Siegelkunde des Mittelalters*, Wien 1846, a **F. Vossberga**, *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Berlin 1854, jsou to práce **Hermann Grotfenda** (*Über Sphragistik*, Breslau 1875) a dalších, zejména též početných heraldiků. Odpovídající roli začíná sfragistika posléze hrát v opětném, ale rovnoprávnějším spojení s diplomatikou, jak to ukazují i některé základní diplomatické spisy: např. **Otto Posseho**, **Harry Bresslaua**, **Oskara von Mitise** a dalších. A v tomto smyslu pokračuje vývoj kontinuálně až do současnosti, kdy se zdůrazňuje stále víc a víc jednak právní stránka problému, jednak jsou vydávány velké moderní regionální či institucionální atlasy pečetí (jako příklad mohou sloužit velké edice z počátku tohoto století od **Wilhelma Ewald**a pro Porýní a **Otto Posseho** pro saskou šlechtu a krále a císaře římské), i když výchozím bodem jsou stále edice diplomatické, pokud pečeti alespoň evidují.

V českém prostředí bylo sfragistice věnováno několik studií již v začátcích Královské české společnosti nauka na sklonku 18. století (zejména **F. M. Pelcl**), k obrodě pak dochází až od druhé poloviny minulého století, a to především díky časopisu Památky archeologické a místopisné; od konce téhož století je to Časopis společnosti přátel starožitností českých. Byly to vesměs pouze zprávy materiálového charakteru a tehdy vznikly i některé velké sbírky otisků pečeti a jejich popisů (např. sbírka Zemského archivu moravského v Brně, či býv. Zemského archivu českého, dnes součást Státního ústředního archivu v Praze, či Archivu Národního muzea tamže). Pro českou sfragistiku, zejména šlechtickou, vykonali u nás tehdy nejvíc v rámci svých heraldických studií i samostatně **Martin Kolář** (+ 1898) a **August Sedláček** (+ 1926). Zatímco první je autorem i důležité práce o šlechtické sfragistice, druhý založil rozsáhlou sbírku odlitků pečeti a zpracoval jejich atlas. Na skutečně vědecké základy postavil u nás sfragistiku **Václav Vojtíšek** (+ 1974), který se svými žáky (zejména s **Jiřím Čarkem**) věnoval pozornost především do té doby opomíjené problematice městské sfragistiky. Nicméně stále tu jsou ještě velmi závažné mezery i v základní evidenci materiálu, nemluvě už vůbec o soustavném zpracování. Nejlépe je probrána sfragistika panovnická, biskupská a městská, mezery jsou ve zpracování sfragistiky šlechtické a duchovenské a jen malé sondy máme do sfragistiky měšťanské. Užitečný je i výběrový katalog různých typů zejména středověkých pečeti s množstvím vyobrazení, vydaný **René Laurentem** pod nezřetelným názvem Sigillographie, Bruxelles 1985. Nejnověji je věnována pozornost sfragistice šlechtické na pomocněvědném pracovišti Masarykovy univerzity v Brně (zejména **Karel Maráz**). Velkou obecně koncipovanou iniciativu v tomto směru vyvíjí Archivní správa MV ČR, jež iniciovala rozsáhlou soupisovou akci nejen typářů, ale i dochovaných pečeti v našich archivech. Pokus profesora Vojtíška o syntézu látky z padesátých let minulého století nebyl doveden do konce.

Sfragistické prameny jsou v podstatě dvojího druhu. Nejprve to jsou přímé hmotné doklady, kam řadíme pečeti a pečetidla. Ve větším měřítku jsou dochována pouze pečetidla některých institucí (měst, cechů ap.), neboť pečetidla jednotlivců bývala zpravidla po jejich smrti ničena, aby se zamezilo neoprávněné manipulaci s nimi. Při ztrátě pečetidla za života majitele byly listiny jím zpečetěné prohlášovány en bloc za neplatné a musily být přinejmenším znovu ověřovány. Ovšem tam, kde pečetidla vyjadřovala právní tituly dědice jejich původního držitele (stejně jméno ap.), mohla i ona přecházet do rukou mladších generací. Svým způsobem je paradoxní, že z hlediska vědeckého mají větší důležitost otisky pečetidel méně významných osob a institucí. Je tomu tak proto, že z nich známe zpravidla jen velmi omezený počet exemplářů, leckdy značně poškozených – často jde přímo o unikáty – jež někdy nedávají dohromady ani jeden úplný exemplář. Zato u vydavatelů významných jsou dochovány často stovky, ba tisíce otisků, jimž byla díky důležitosti obsahu, který přinášely ověřované listiny příjemci, věnována patřičná péče. Přímými písemnými prameny jsou zejména staré praktické spisy právníké či pojednání Konrada de Mure, o nichž byla učiněna už zmínka výše. Prameny nepřímé pak zahrnují všechny ostatní zmínky o pečetích, zejména v různých zprávách kronikářských, které ale spíš informují o okolnostech ceremoniálního charakteru ap.

Soustavné studium pečeti vyžaduje vedle znalostí právního stavu té které doby a prostředí zejména širokou materiálovou základnu, z níž by bylo možno odvodit obecné zvyklosti či možnou míru tolerance v odchylkách, aby se poznaly pečeti podvržené jakož i nepatřičné manipulace s tímto dlouhou dobu základním a nezřídka jediným druhem ověřovacích prostředků. Časovým zařazením vzniku pečetidel institucionálních se pak získává spolehlivější materiál pro dějiny umění, heraldiku i jiné obory.

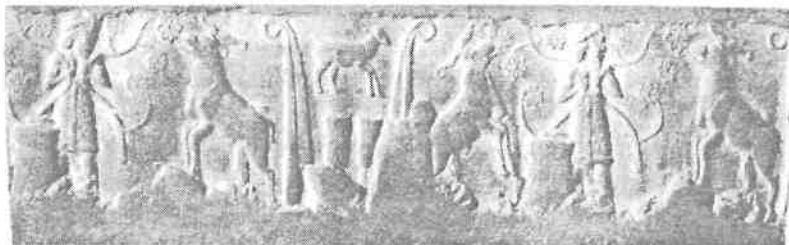
Pečeti jsou velmi starobylým prostředkem, který přešel do středověku z antiky, z níž je možno jejich původ sledovat jak do Egypta,

tak do orientálních despotií, kde jsou doloženy již ve 4. tisíciletí před naším letopočtem. Dlouhou historií a rozmanitostí použití je ovšem nutně dáno, že jejich *funkci* nelze definovat jednoznačně. Lze ji rozdělit do tří základních forem uplatnění, které se různě prolínají:

1. Vystupuje sama o sobě, a to buď jako výraz určitého druhu vlastnictví, jako tomu bylo zejména ve starověkém Orientu, nebo jako potvrzení a legitimace úředních osob ve středověku, jejichž jednání a informacím dodávaly obecné vážnosti a legitimacy, ať už šlo o vykonání pŕuhonu (tj. předvolání určitých osob před soud), osvobození od mýta, ověřování ostatků svatých, či kontrolu některých druhů výrobků (a byly tedy jakousi zárukou jejich kvality, kvantity či obého dohromady) atd. Jako tzv. sigillum citationis je lze sledovat v řadě zemí a také u nás. Pečetidla pak – zavěšena při slavnostních příležitostech na řetězech – byla odznakem určitého důstojenství, např. kancléřů, panovníků ap.

2. Pečeť byla užívána k uzavírání písemností (tzv. zapečetění), tedy jako ochrana obsahu před nepovolanou osobou, neboť k přečtení obsahu bylo potřeba pečeť znehodnotit (písemnosti tohoto druhu se nazývají litterae clausae, tzn. uzavřené). Konkrétních způsobů uzavírání byla ovšem celá řada.

3. Přitištěním, přivěšením či jiným připojením k písemnosti se vydává svědectví o tom, že její obsah je v souladu s vydavatelovým názorem a záměrem. Tím ovšem není řečeno, že neexistovala kancelářská falza, to však už je jiná otázka.

45) Ukázka otisku válečkového pečetidla z Předního východu (Summer-Uruk) asi z konce 3. tis. př. n. l.

Z vývoje užívání pečetí lze soudit, že ve starověku se objevuje pečeť zejména v obou prvních funkcích. V dobách, kdy se zprávy stávají hojnější, převažuje forma druhá, neboť ověřovací funkce pečetí při poměrně značné gramotnosti příslušných vrstev byla ve starověku spíše doprovodná, neboť dominoval podpis. Do středověku přechází pečeť ve všech funkcích, nicméně se mění jejich akcent, protože znalost čtení a psaní radikálně upadla. Pečeť se tak stala v raném středověku převažujícím ověřujícím prostředkem, který většinou úplně zatlačil podpis (o jiných způsobech ověřování je výklad výše u diplomatiky zejména s. 196n. Za tohoto stavu uplynul prakticky i celý vrcholný středověk, přičemž dochází postupně k tomu, že pečeť přitiskovaná je postupně vytlačována pečetí přivěšenou (např. v papežském prostředí je u listin užívána výlučně). Postupně se opět začínají objevovat písemnosti, nejdřív sporadicky, pak stále častěji, kde pečeť přejímá funkci uzavírací, popřípadě ji spojuje se starší funkcí ověřovací. Je ovšem pochopitelné, že v takových případech jde zpravidla o odlišné typy pečetí; jednalo se totiž obvykle o provoz větších administrativních center, kde takové rozrušení bylo logické a mělo svůj smysl.

Ovšem i ve středověku se hojně uplatňovaly pečetní otisky, které byly samy o sobě jakousi legitimací úředních osob (u nás už zmíněná citační pečeť komorníků zemského soudu či měly některé jiné funkce zejména v otázkách hospodářských). Nicméně sporadicky už v pozdním středověku a pak ve stále stoupající míře od počátku novověku se objevují na úředních písemnostech podpisy. Zpočátku jsou většinou jen paralelním jevem vedle pečetí a teprve postupně a nejdřív u formálně nejméně významných typů nutnost současného zpečetění odstraňují. Tak dochází zejména od 17. století – ovšem v úzké souvislosti s postupným ústupem listiny – i k úpadku pečetí jako ověřovacího prostředku. Jako doprovodné ověření se začínají postupně vedle podpisů objevovat otisky razítka. Také ona nesou jméno, popřípadě symbol té které instituce a slouží k ověřování podpisu. Jsou zpravidla buď kulatá nebo obdélníková (jen zřídka oválná a už skoro vůbec ne jiných tvarů). Zatímco obdélníková slouží zpra-

vidla jako orientační pomůcka a leckdy nahrazují tištěná záhlaví, kulatým bývá přikládána právní váha, podtrhovaná i rozlišením barevným. Tzv. *slepé pečeti*, vyrážené do papíru strojem, jsou jen variantou obou základních tvarů razítek, jak o nich byla už zmínka. Podobně zavedením klížených obálek popřípadě sešíváním dopisů končí až na výjimky (při zásilkách pojišťovaných či jinak mimořádných) i zavírací funkce pečeti. Jen v nejvýznamnějších případech slavnostních právních aktů zpravidla státní či mezinárodní povahy se uplatňují pečeti dneška ve své staré funkci, i když jde ovšem o otázky ryze juristicko-formalistní povahy.

Sfragistika je tedy dnes v podstatě uzavřenou disciplínou – nebereme-li v úvahu naznačená rezidua, která jsou zpravidla z hlediska klasické sfragistiky jako historického oboru nevýznamná. Ve specifických a zejména mezních případech může ovšem vypovídací hodnota trvat. Např. ověření písemnosti jiným razítkem než normálně, signalizuje střetávání kompetencí, které může být důsledkem širších politických vazeb či tendencí. Jindy je razítek používáno ve větší míře i ve vnitřním úředním styku, zejména v různých povolovacích či cenzurních řízeních (např. u nás za nacistické okupace) nebo jsou užívána jako urychlení vnitřní kancelářské agendy. Sledování některých vnitřních znaků razítek umožňuje leckdy přinejmenším naznačit některé problémy, např. jazykové a národnostní (věnuje-li se pozornost třeba dvojazyčnému či českému znění textových částí u samosprávných orgánů nebo spolků). Ale zatím jsme v pouhých počátcích, takže proto, že zpravidla bývají v dostatečné míře k dispozici jiné, písemné doklady, které tyto okolnosti osvětlují zevrubněji.

Právní závažnost a platnost různých pečeti byla odlišná a odpovídala postavení držitele takových pečeti a ovšem i době, v níž jich bylo užíváno. Pokud jde o druhý z těchto aspektů, bylo již leccos naznačeno. Na tomto místě lze jen dodat, že platnost a uplatnění pečeti vůbec a ve středověku zvláště je nutno sledovat v souvislosti s rozvojem písemných právních pořízení a s prohlubováním právních řá-

dů. Odlišnost právního postavení jednotlivých držitelů pečeti ve veřejném životě regionu či státu pak způsobovala rozličnou váhu platnosti takových písemností. Z tohoto hlediska lze pečeti dělit na autentické, tj. takové, které měly právní průkaznost na příslušném právním fóru i ve věcech cizích, popřípadě ve více právních okruzích, a na ostatní, které měly platnost a váhu jen v otázkách vlastních. Tyto pojmy se ovšem vyvíjely a pochopitelně i rozvíjely v souladu s právními zvyklostmi a jejich prohlubováním a mezi držitele pečeti autentických se v průběhu středověku zapojovalo stále více a více institucí i osob, držících určitý řád nebo pověřených některými povinnostmi. Nicméně byly mezi nimi stále rozdíly, a to především v tom, jak široké bylo pole jejich působnosti (např. papežství, jehož autorita byla obecná, či panovník, jehož pečeť v příslušném teritoriu měla rovněž obecnou platnost, a třeba městská rada, jejíž právní počiny se omezovaly na fórum práva městského).

Pečeť nebyla výsadou privilegovaných institucí, která by byla omezena pouze na určitou vrstvu společnosti; mohl si ji pořídit kdokoli, byť někdy je limitováno užívání barvy vosku; pokud přece je zavedení určitého pečetidla povolováno, týká se to nanejvýš možnosti vést určité pečetní znamení, jako tomu byla např. za Václava IV. u města Mostu. Hlavním omezením byla samozřejmě už vůbec potřeba jejího plynulejšího užívání. Zanedbatelná nebyla ani cena zhotovení pečetidla, jež bylo dílem uměleckých řemeslníků – zlatníků. Ta už sama o sobě limitovala počet osob, které padaly v úvahu. Na druhé straně pak bylo v některých vrstvách přímo předepisováno „vedení pečeti“ – zejména v právu kanonickém.

Zprvu tedy *pečetidlo* vlastnili jen nejvyšší představitelé světské a duchovní moci a teprve ke konci středověku došlo k jeho obecnému rozšíření i ve vrstvách nižších, pokud se podílely na písemných právních pořízeních ať jako vydavatelé, či jen jako spolupečetitelé. Tak zejména členové (českého) farního kléru byli povinni vést vlastní pečetidla, jejichž přitisknutím k příslušným příkazům „shora“ dávali najevo, že je vzali na vědomí.

Pečetní otisk připojený k listině může být výrazem různého stupně pečetitelovy vůle. Nejvýše stojí pečeti vydavatele listiny – jsou dokladem jeho vlastního rozhodnutí. Pokud jde o pečeti spoluvydavatelů, lze jejich účast charakterizovat obdobně, i když tato iniciativa bývá zpravidla jen doplňující. Záleží na jejich společenském postavení, vztahu k prvnímu vydavateli i obsahu listiny. Pouzí spolupečetitelé obvykle přejímají závazky a záruky za vlastní vydavatele (tato škála možností je ovšem neobyčejně široká), nebo u listin veřejnoprávních je připojení jejich pečeti svědectvím jejich souhlasu s ustanoveními, která jsou v nich obsažena (přistoupení k zemským mírům ap.).

Aby popis pečeti vyhovoval vědeckým požadavkům, tj. aby tato byla jednoznačně indentifikovatelná, musí splňovat při maximální stručnosti řadu základních předpokladů, tj. brát v úvahu všechny podstatné vnější znaky pečeti (reprodukce či odkaz na ni jsou vždy více než vítány). Jde především o tvar a velikost pečeti, látku, z níž je zhotovena, o opis, obraz pečetního pole a o způsob, jímž byla pečeť k listině připojena. Sfragistika má svou vlastní terminologii, je proto potřeba obrátit pozornost k základní nomenklatuře. Budeme postupovat podle právě vyjmenovaných aspektů.

Tvar pečeti je velmi různorodý a počet variant jde do desítek, zejména pochopitelně v dobách mladších. Většina z nich má své vlastní označení (tak tvar kosočtverečný se označuje jako routovitý nebo romboidní, tvar rovnoramenného trojúhelníku s obloučkovou základnou jako hruškovitý atd.). Přesto ale v podstatě valná většina pečeti je buď kulatá, oválná, zašpičatěle oválná, nebo štítovitá. Oválná a kulatá tvary jsou historicky nejstarší a jsou doloženy již ve starověku, další k nim přistupují v průběhu vrcholného a zejména od pozdního středověku. I když neexistovaly žádné jednoznačné předpisy, byla ve všech vrstvách společnosti nejobvyklejší kulatá pečeť. Některé tvary jsou však přesto pro určité typy nositelů pečeti charakteristické; např. tvar zašpičatěle oválný užívaly převážně osoby a instituce církevní, tvar štítovitý šlechta. Mezní velikosti lze pozoro-

vat hlavně u pečeti kulatých; rozměry pečeti voskových kolísají mezi zhruba 5–150 mm (největší exempláře), maximální jsou ovšem spíše výjimkami a souvisejí s přehnanou snahou po reprezentaci v pozdním středověku a raném novověku, jinak dosahují i majestátní pečeti zpravidla průměru 80–100 mm. Nejmenší byly nejčastěji pečeti prstenové, např. *anulus piscatoris* (symbolický rybářský prsten) papežů, všelijaká *kontrasigilla* ap. U pečeti kovových se z technických důvodů pohybuje průměr pečetidel mezi 20–50 mm. Všeobecně pak platí, že během středověku se rozměry pečeti zvětšovaly.

Podle *látky*, do níž je pečeť otiskována, se rozlišují *buly*, tj. pečeti kovové (i když ve středověku tento termín jednoznačný nebyl) a *pečeti voskové*. Nejčastějším kovem je olovo, doložené již od starověku. Používali ho častěji vydavatelé v oblasti středomořské, zejména papežové, ale i benátští dóžové a některé rytířské řády a pak početní vydavatelé byzantští. V určitých obdobích se uplatnilo i v říši, a to jak u římských panovníků, tak u některých zařízení církevních (občas u říšského episkopátu, pravidelně jím pečetily oba reformní koncily 15. století – kostnický a basilejský). Zlato a stříbro byly méně časté; doklady bronzových pečeti nejsou přesvědčující a nepochybně jsou to kopie. Zlatých bul (mezi ně je třeba počítat i jen pozlacené, zpravidla stříbrné), které Západ nepochybně převzal z Byzance (nejstarší doklad je pro Karla Velikého), se užívalo jen zřídka a při slavnostních příležitostech nebo na speciální žádost významného příjemce, který za to musil ovšem zaplatit podstatně vyšší taxu. Objevují se pouze u suverénních panovníků a z tohoto pravidla je zatím známa jediná výjimka z r. 1552, kdy zlatou bulu použil papež. U našich Přemyslovců jsou zlaté buly dosvědčeny jen u Přemysla Otakara I. (pouze 4 otisky), z římských panovníků z rodu Lucemburků naopak ji nepoužíval jen Václav IV. Zatímco olověné buly byly zpravidla masívní – plné, více či méně silný zlatý plech zlatých bul byl obvykle vyplňován jinou hmotou. Pečeti stříbrné – opět s výjimkou Byzance – jsou ve středověku velice řídké.

Voskové pečeti byly původně zhotovovány z přírodního vosku spojovaného různými tmely, od pozdního středověku byl tento vosk barven. Podkladový vosk byl obvykle z hrubšího materiálu než vosk, na který bylo pečetidlo otiskováno. Postupem doby bývaly voskové pečeti zasazovány do ochranných misek z hrubšího vosku, později dokonce do všelijakých pouzder, především dřevěných či plechových. Pečeti přitiskované bývaly od konce středověku stále častěji chráněny papírovým krytem. Barva vosku zprvu neměla žádný určitější kvalifikující smysl. Až teprve od první poloviny 12. století se začíná objevovat hierarchizování, kdy vedle přírodní barvy (jejíž dnešní vzhled je v důsledku působení různých dlouhodobých vlivů i přiměšování různých zpevňovacích látek dosti variabilní) červená platí za přednější než zelená. Nejnižší hodnotu má barva černá. Od 16. století se začíná objevovat křehčí vosk pečetní, zvaný též španělský, který posléze převládl. Od 17. století se objevují rovněž tzv. pečeti slepé, které byly matricí vyraženy přímo na psací látku a které jsou logickým pokračováním přitiskovaných pečeti, chráněných papírovým krytem.

Různou kvalitu i tvary měla rovněž pečetidla. Vedle typářů z oceli a železa (především pro kovové pečeti) jsou pečetidla ze stříbra, bronzu, zlata, mosazi, slonoviny, tvrdých dřev ap. Jejich tvar musel umožňovat snadnou manipulaci, proto vedle vlastního negativního pečetního obrazu mívala buď pevně zabudované či sklopné držadlo (popřípadě s ouškem nebo nějakým symbolem: např. držadlo na zemské pečeti je ve tvaru sedícího lva). Existují i pečetidla ve tvaru kleští i v podobě různých razicích kolků podle toho, jaké pečeti měly být produkovány.

Obsah pečeti (a tím i pečetidel, která musila být ryta negativně, čímž lze vysvětlit řadu chyb zejména u tvarů jednotlivých písmen podobně jako u mincí, i když ne v takové míře) je velice různorodý. Do jeho systematiky lze jen těžko vnést řád, neboť byla ovlivňována – odhlíží-li se od pečeti majestátních, které svůj vnitřní řád mají, a od pečeti znakových – nejen vůlí objednavatele, ale i technickými možnostmi a uměleckými schopnostmi autorů. Z hlediska jejich

struktury dělíme pečeti na dvě základní skupiny. První tvoří pečeti mincovní – dvoustranné, kde avers (přední strana) i revers (zadní strana) mají stejný rozměr a vzájemně se doplňují, tvořice teprve dohromady plnohodnotný celek (je-li např. v papežské kanceláři či v jiných duchovenských úřadech užito pouze jedné strany, znamená to, že papež či jiný příslušný hodnostář nebyl ještě posvěcen, a tedy nebyl ještě v plném držení svého úřadu). V některých případech se na mincovní pečeti mohou spojovat i pečeti dvou různých osob či institucí. Pak jde ovšem o mincovní pečeť jen ve formálním slova smyslu. Ve všech ostatních případech jde o pečeti jednostranné, a to i tehdy, když velká pečeť má na rubu pečeť menší. Tu pak nazýváme *rubní pečeti* (contrasigillum); pro tento účel může být ale použita i obvykle samostatná pečeť sekretní. Jednostranné pečeti, i když jsou zapuštěny do ochranné misky, nesou často na zadní straně otisky prstů svého sigilátora, tj. zpečetujícího úředníka. Pečeti kovové jsou zpravidla mincové, voskové naopak nejčastěji jednostranné.

Než přikročíme k popisu jednotlivých skupin pečeti, je třeba ještě definovat některé pojmy. *Opis*, který je psán na obvodě pečeti (zpravidla v jedné, ale při potřebě delšího textu i ve dvou řádkách), obsahuje text charakterizující jejího vlastníka s vyjmenováním jeho právních titulů (skutečných a leckdy i nárokovaných); jen zcela výjimečně se uvádí příslušnost k určitému státnímu útvaru, jako tomu bylo např. u hornofalckých měst, získaných Karlem IV. a přičleněných k českému státu. *Nápis* je vložen do celého pečetního pole či jeho částí a může vedle základních informací jako u opisu přinášet ještě údaje další, ať už heslovitého charakteru, či vysvětlující vyobrazení. Po technické stránce je zcela specifický tzv. *exerg*, tj. text na obrubě mincovní pečeti (tak tomu bylo v některých případech u pečeti Přemysla Otakara II.).

Podle dělení knížete K. zu Hohenlohe-Waldenbura a s přihlédnutím k některým dalším aspektům, lze s určitým zjednodušením rozdělit zachovaný materiál rámcově do pěti skupin:

- 1) *Pečeti nápisové*, které lze dále dělit podle toho, zda uvádějí jméno majitelovo, či jen nějakou devízu ap.
- 2) *Pečeti obrazové*, které lze opět dále třídit podle toho, zda obsahují architekturu, vztahující se k majitelovu právnímu postavení, či jiné atributy, zejména světce, kteří byli patrony té či oné instituce (i světské) a to opět v souvislosti s majitelovým jménem a titulem či bez nich.
- 3) *Pečeti portrétní*
 - a) Beze znaku, které lze dále třídit podle toho, zda jde o náznak portrétu (zpravidla pouze ideálního), tj. znázornění hlavy, poprsí či polopostavy, nebo o celou postavu s diferenciací podle její polohy (sedící, stojící či klečící) či posléze je-li zachycena na koni v plné zbroji. Specifickou skupinu tvoří pečeti majestátní, zachycující svého majitele sedícího s atributy moci na trůně.
 - b) Se znakem, který postavu doprovází buď na štítě, výstroji koně, či v heraldické výzdobě architektury nebo majestátu, a to opět ve všech variantách uvedených výše.
- 4) *Pečeti znakové* s opisem či bez něho, které lze dále ještě třídit podle rázu znakové výzdoby, totiž zda se objevuje jen některý z heraldických atributů (heraldické znamení, heroldský kus, helmice ap.), štít či celý znak.
- 5) *Pečeti kombinované* z prvků předchozích skupin. Pokud však některý z nich dominuje, je třeba přiřadit pečeť do příslušné skupiny.

Při popisech je třeba přihlížet i k míře odrazu reality. Ta bývá zpravidla jen rámcová, většinou se setkáváme s výrazným schematizováním. Nicméně do některých pečeti portrétních pronikají postupem doby aspoň prvky skutečnosti a též architektura odráží někdy zčásti realitu (např. vedle zcela schematických zachycení Říma na reversech císařských a zlatých bul se setkáváme v zlaté bule Ludvíka IV. Bavora s pokusem o některé realistické rysy). Z této široké obsahové palety čerpaly různé společenské vrstvy rozličným způsobem.

Pečeti městské např. dávají přednost obrazovým námětům v souvislosti s charakteristickými rysy města (byť leckdy všelijak kombinovaně), šlechta, zejména nižší, užívá zejména pečeti znakových atd.

Pečeť byla v různých dobách středověku připojována jako ověřovací prostředek různě nejen podle období, ale také podle účelu. Nej dřív byla *přítiskována* na příslušné místo listiny (tj. zpravidla dole uprostřed pod textem, ale neřídka i v pravo dole) a to obvykle tak, že předpokládané místo zpečetění bylo buď křížem proříznuto a okraje byly střídavě trochu ohnuty, aby hmota pečeti, která postupovala na druhou stranu, se měla kde zachytit, nebo byl dvojím průřezem v listině protažen pergamenový proužek. To se ovšem týká jen pečeti voskových, neboť kovové byly přivěšovány stále. Od 12. století se stále častěji *přivěšuje* i pečeť vosková, a to nejčastěji na pergamenovém proužku, konopném provázku, hedvábném závěsu, stuze ap. Postupem času se i v užívání barev v závěsu i v jejich druzích vyvinula určitá pravidla. Protože pečeť byla dosti těžká a namáhala tedy místo, kde byla připojena, vzniká u listin tzv. *prika*, tj. přehnutím se zdvojuje dolní část pergamenu. Prika bývala pro pergamenové proužky proříznuta zpravidla jednou, pro jiné závěsy pak v ní byly dva až tři otvory. Vedle pečeti přivěšených se ojediněle vyskytují pečeti závislé (zavěšené), tj. takové, které byly připojeny k pergamenovému proužku nastřiženému (ale nedostřiženému) přímo z listiny, jejímž středem u dolního okraje byl konec proužku provlečen. Bylo-li přivěšené pečeti užíváno i k *uzavření*, bývala šňůrka provlečena bokem složené listiny, která pak při otevření musila být při okrajích proříznuta. Obdobně u listin sešitkového rázu byl závěs provlékán všemi listy. Při připojování pečeti přitiskovaných je pak třeba rozlišovat patentní (otevřené) písemnosti, u nichž je pečeť připojena buď též pod textem, či uprostřed dorzální strany, a písemnosti uzavřené, které jsou zpečetovány složené a kde je potřeba pečeť při otvírání zlomit.

Bylo-li k listině přivěšeno více pečeti (ať šlo o spoluvydavatele, svědky, ručitele ap.), musily být řazeny určitým hierarchickým způs-

sobem, tj. buď heraldicky zprava doleva nebo od prostředku střídavě heraldicky vpravo a vlevo. Při zjišťování deperdit či pro identifikaci už nezřetelných pečetí mají důležitost jednak koroborační formule listin, popřípadě poznámky na zachovaných pergamenových prouzcích, uvádějící osobu, která měla na ono místo pečeť připojit, či konečně popisy pečetí v inzertech.

Pečetí i pečetidla bývaly už ve středověku nezřídka falšovány a s pravými pečetěmi se neoprávněně manipulovalo a byly přenášeny na jiné listiny (tzv. zneužití pečetí) tak, že byly rozříznuty a znovu stmeleny. Vedle toho se ovšem zneužívalo i pravých pečetí tak, že byly otištěny bez vědomí majitele či osob, které byly péčí o pečetidlo pověřeny (ve velkých kancelářích to byl zvláštní úředník – sigilátor – který vedl mj. i příslušnou evidenci, vybíral taxy za zpečetění a to pak sám prováděl), nebo byl zneužit blanket či vyškraabán původní text. Falešná pečeť pak mohla být dvojího druhu: buď šlo o napodobení skutečné originální pečetí vyřezáním nového pečetidla apod., nebo o volně vymyšlený typář, což ovšem bylo možné jen za primitivních právních poměrů či při nedostatečné informovanosti o pravých pečetích.

Ovšem ve sfragistice nejde jen o pečeť samu o sobě, nýbrž je třeba věnovat pozornost i jejímu vztahu k listině v nejširší souvislosti i uplatnění v kancelářské praxi. Jinými slovy je třeba sledovat, v jaké fázi procesu geneze úřední písemnosti se pečeť objevuje a jaké úřední akty jsou s tím spojeny. Přitom ovšem platí, že neexistuje jeden jediný „recept“, nýbrž že tu je celá škála možností. Nejstarší a ve smyslu vývoje právního cítění nejprimitivnější je *zpečetování* nepopsaného pergamenu, který byl v různých ceremoniích leckdy kladením na oltář ap., posvěcen a pak vydán příjemci. Nejobvyklejší způsob však byl, že zpečetění dovršuje genezi čistopisu listiny, i když ve starší době leckdy předchází napsání datovací formule. Zpečetění také zpravidla podmiňuje i vybrání speciální taxy, která se ovšem váže pouze k těm písemnostem, které jsou vydávány na žádost příjemců, nikoli k aktům ve vlastním zájmu vydavatelově.

Také je nutno rozlišovat mezi písemnostmi, které vyšly z organizované kanceláře, a písemnostmi, vydávanými soukromými osobami. V organizovaných kancelářích měl tuto činnost na starosti specializovaný úředník, který také dbal na to, aby bylo použito správné pečetí a odpovídajícího způsobu jejího připojení. Je totiž známo, že v organizovaných kancelářích např. měst a tím spíš velkých světských feudálů bylo vedle sebe používáno více pečetidel, z nichž každé mělo svůj okruh kompetence. To bylo striktně dodržováno, takže došlo-li z mimořádných důvodů k porušení zvyku, bylo to v koroboraci zpravidla uvedeno a leckdy se i konstatovalo, že toto nedopatření bude v budoucnu patřičným způsobem napraveno. Např. v kanceláři Karla IV. byla vedle velké pečetí majestátní užívána pečeť sekretní, samozřejmě i zlatá bula a celá řada pečetních prstenů. Vedle nich byla pak Karlovým jménem opatřena pečetidla různých specializovaných úřadů jeho dvora, takže lze mluvit doslova o řadě pečetidel, neboť je třeba mít na paměti, že se změnami funkcí (volbou za krále římského a ziskem úřadu krále českého a pak v r. 1355 korunovaci na císaře) docházelo nutně k změnám opisů všech pečetidel, která o těchto či jiných hodnostech vypovídala. Ale vedle těchto návazných změn pečetidel máme i jiné doklady pro to, že existovalo více pečetí stejného řádu, jejichž užívání se prolíná. Tak je tomu např. u některých přemyslovských panovníků a vysvětluje se to – zatím bez přílišné jistoty – tím, že typáře byly v úschově u několika rozličných církevních institucí a byly v provozu podle toho, která byla v příslušném okamžiku nejbližší. Pro ochranu a úschovu institucionálního pečetidla existovala zpravidla přísná opatření, kdy bylo možno zpečetovat jen v určitých dobách, kdy pečetidlo bylo vyjímáno z truhly zamykatelné na několik klíčů, které byly v rukou různých dignitářů.

Držiteli pečetí s největším dosahem a také s nejvýraznější kontinuitou byly od raného středověku dvě instituce: papežství a císařství (resp. jeho předchůdců), které navazovaly na antiku. Pečeť je bezpečně doložena pro východořímského císaře Justiniána (527–565),

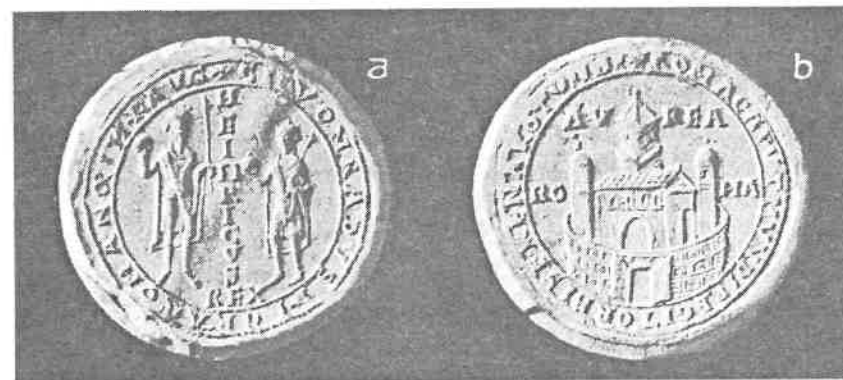
ale pravděpodobně existovala už za Konstantina I. Velikého (306–337), kde lze pozorovat jak zapečetění, tak zpečetění. Už v 5. století je pečeť – přinejmenším jako pečetní prsten – prokázána u Germánů.

Nejstarší doklad papežské pečeti, dnes povědomé jen z vyobrazení, se klade do 1. poloviny 6. století (papež Agapit v letech 535–536). Z následujících let jsou jen zcela ojedinělé doklady, a to ještě mimo zlistňovací proces (často jde zřejmě i o podvrhy). V bezprostředním kontextu s listinami se papežské buly objevují od 9. století už v kanonizované podobě: na aversu schematické znázornění portrétů sv. Petra a Pavla, na reversu jméno papežovo s pořadovým číslem v kapitále. Jen za papeže Pavla II. (1464–1471) došlo k pokusu o změnu a z buly byla vytvořena drobná renesanční plastika zobrazující papeže, jak žehná skupině věřících; nicméně pokus se neujal. Pečeť sekretní – tzv. rybářský prsten – je známa od počátku 12. století, kdy se jí začalo používat v listech, takže lze předpokládat její existenci již nejméně v 11. století. Existují však některé písemnosti, kde podpisy papeže, kardinálů či úředníků kanceláře, hrají svou nezastupitelnou roli. V tzv. aprobovaných suplikách papežova paraфа dokonce pečeť zcela nahrazuje.

Pečeti Karlovců a pak králů a císařů římských navazovaly na pečeti původně merovejské, které ve formě pečetních prstenů zachycovaly nejprve poprsí majitelovo, ale později, tak jak se postupně zvětšovaly, zahrnovaly stále větší část panovníkovy postavy, a konečně se ustálily na majestátní formě s různými atributy vlády – jablko, žezlo, koruna ap., v pečetích soudního charakteru pak zejména meč. Posléze se v této oblasti začínají od 13. století prosazovat pečeti říšských institucí, jako byl říšský dvorský soud, landfrídy ap. Jsou ovšem patrná různá kolísání, zejména pokud šlo o další typy užívaných pečeti: k přechodu od stojící postavy panovníkovy k panovníku sedícímu na trůně došlo za Oty III. (*983, 996–1002). Právní váha těchto pečeti vzrůstala tak, jak se skladba listin oprostovala od původně paralelního a současně závažnějšího i závaznějšího ověřo-

vacího prostředku, jimž byly podpisy panovníka a referendáře, jejichž váha vyplývá i ze znění koroborace, do níž se zmínka o pečeti dostává od vlády Pipinovy (751–768). A protože v raném středověku nejsou doloženy žádné pečeti jiných než královských vydavatelů, byl vysloven názor, že pečeti na královských listinách sloužily zejména jako první orientační a legitimační informace. Ale s poklesem gramotnosti se ze subsidiárního ověřovacího prostředku staly pečeti převažujícím a nadlouho jediným ověřovacím prostředkem písemných právních pořízení. Od 14. století se pak zprvu sporadicky objevují jako druhý ověřovací prostředek podpisy, jež se v novověku aspoň v některých typech písemností staly prostředkem jediným.

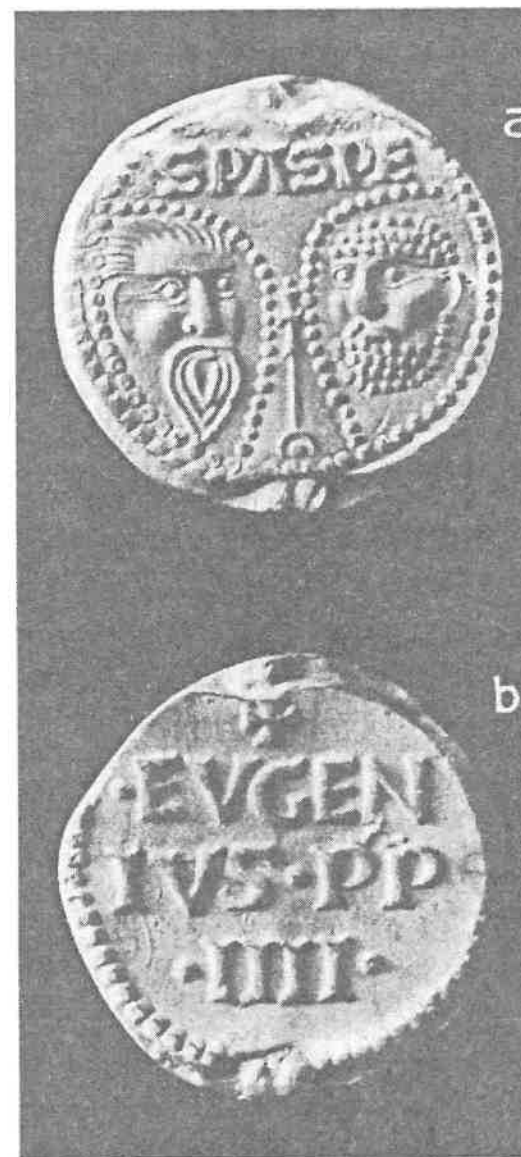
Od sklonku 9. století se začínají objevovat i pečeti významných duchovních a světských feudálů. Napodobují císařský vzor a jejich počet, zpočátku velmi malý, i kvantita jimi vystavovaných textů vzrůstá od 12. století, kdy se objevují další kategorie pečeti a jejich držitelů. Jsou to zejména města, za nimi pak následují nižší šlechtici, orgány vesnické samosprávy i jednotliví měšťané či jiné svobod-

46) Avers a revers zlaté buly císaře Konráda II. (1033–1038). Na aversu stojí se svým synem Jindřichem III., jehož jméno je uvedeno v pečetím poli, na reversu přidán schematický obraz Říma

né osoby, i když zdaleka ne každý, kdo občas pečeť potřeboval, si pečetídlo pořídil. V takových případech se musila uplatnit autentická pečeť, kterou disponovala postupně se rozšiřující vrstva církevních i světských činitelů s veřejnoprávní mocí, schopných pečeti právoplatně v cizích záležitostech. Veřejný notariát věnující se výhradně tomuto účelu používal jako ověřovacího prostředku signum a pečeť tu byla prostředníkem jen velice zřídka a to vždy ještě jen jako doprovodný faktor. Do tohoto ověřovacího procesu se včleňuje podpis zhruba ve stejné době jako v písemnostech císařských a od 18. století zde rovněž zcela převládá.

V českém prostředí jsou pečeti dosvědčeny snad už od konce 11., určitěji od počátku 12. století. Pokud pak termín „verisimilla argumenta“ pro svatého Vojtěcha, druhého pražského biskupa (982–994), lze interpretovat jako pečeť, šlo o výjimku, která neměla bezprostřední návaznost. V případě krále Vratislava I. (+ 1092) je pochybnost o skutečné existenci jeho pečeti, tedy o tom, zda dochovaná nepochybná falza měla předlohou skutečné pravé (a ovšem nedochované) originály, zřejmě s majestátní tematikou. Po zprávách o nedochovaných pečetích Soběslava I. (1125–1140) začíná nepřetržitá řada českých panovnických pečeti Vladislavem II. (jako králem Vladislavem I. 1140–1172). Původně jednostranná pečeť svatováclavská (stojící sv. Václav jako patron a věčný panovník českého státu) je v královském typu jeho pečeti nahrazena pečeti mincovní, kde na aversu je sedící panovník v plném majestátu, na reversu sv. Václav. Zatímco u typu mincovní pečeti již přemyslovští panovníci zůstali (jde o zvláštnost, kterou u pečeti voskových lze sledovat soustavněji dále jen v některých okrajových oblastech latinské kultury) již nastalo, v konkrétní náplni dochází za Přemysla II. ke změně – strana svatováclavská je nahrazena jezdeckou. Svatováclavský motiv se uplatňuje nadále již jen na *pečeti zemské*, která sloužila nejdříve ve snad jako náhrada pečeti nepřítomného panovníka, posléze pak

47) Avers a revers kovové buly papeže Evžena IV. (1431–1447). Na aversu schematické portréty apoštolů sv. Pavla a sv. Petra, na reversu jméno papežovo

jako pečeť zemského soudu. Za Přemysla I. se též vyskytuje zlatá bula tohoto panovníka; ta je u českých panovníků, pokud nebyli současně římskými vládci, jedinou výjimkou. Panovníci mezidobí 1306–1310 užívali pouze sekrety. Lucemburkové po krátkém navázání na starší vývoj zavedli asi od r. 1323 jednostrannou pečeť jezdeckou a od r. 1346 majestátní s případným sekretem na dorsu. V této době jsou panovnické pečeti rozmanitější, vedle majestátní se objevují ve větší míře i pečeti menší, sekretní. Setkáváme se už také s pečeti různých úřadů dvorských i zemských. V době pohusitské pak typ pečeti majestátních zaniká načas úplně a je suplován pečeti znakovými (týká se Jiřího z Poděbrad a obou Jagellonců). V době habsburské byly pečeti majestátní obnoveny a rozšířily se i ostatní druhy. Sfragistika však tu již postupně ztrácí na své závažnosti.

Druhou základní kategorií v chronologickém výčtu českých pečeti jsou *pečeti biskupské*. Po nejistých údajích o Vojtěchovi a o pečeti pražských biskupů konce 11. a první poloviny 12. století se objevují jisté doklady pečeti pražského biskupa Daniela I. (1148–1167) a na Moravě olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka (1126–1150). Zpočátku však šlo o jejich užití jen ve smyslu spirituálním, nikoliv tedy jako pečeti autentické, již se pak ve 13. století pečeti biskupské u nás staly. Dalším dokladem pro to je ostatně skutečnost, že ve 13. století počet duchovenských pečeti podstatně vzrůstá, a to jak pokud jde o jednotlivce, tak instituce (jde tu především o pečeti obrazové s náboženskou tematikou), ve století následujícím se jejich používání stává všeobecným. Husitství jim však zasadilo ránu, z níž se u nás duchovenská pečeť, pokud jde o její obecný význam, již nevzpamatovala.

Pečeti šlechtické jsou prokázány od r. 1189 (v koroboraci panovnické listiny je zmínka o pečeti šlechtice Hroznaty), ale běžnější se stávají až od století následujícího v souladu s poměrem šlechty k písemnému pořízení. Tematicky jde převážně o pečeti znakové; jen

48) a/ b/ Pátý typ
mincové pečeti
Přemysla
Otakara II.,
užívaný v letech
1270–1277.
Přední strana
je majestátní,
zadní jezdecká.
Opisy ve dvou
řádcích zachycují
všechny
Přemyslovy tituly

v podstatně menší míře se objevují i pečeti jezdecké či jiné. Zatímco u ostatních druhů pečeti jsou opisy a nápisy na pečetích výlučně latinské, jsou zde doloženy – byť velmi zřídka, ale už od sklonku 13. stol. – i národní jazyky (čeština, němčina). Jejich kvantitativní růst lze pozorovat ještě dlouho do novověku.

Jako poslední vstupují do kruhu držitelů pečeti *města* (1247 je to Brno, 1251 Litoměřice, 1257 Menší a 1264 Staré Město pražské, pak již jejich počet stoupá a ve 14. století lze pečeť předpokládat u všech měst i městeček, a to i poddanských) a měšťané. Chronologické pořadí dochovanosti neznámá nutně také stáří výskytu, je však takřka jisté, že se od stáří jejich vzniku nemůže příliš lišit. Později se objevují už jen pečeti vesnické.

Od 14. století je užívání pečeti na všech právních fórech již zcela běžné a pečetidla vlastnili i činitelé menší závažnosti. Razítka se začínají prosazovat – pokud jde o funkci ověřovací – výrazněji od minulého století.

49) Pečetidla pražských měst ze středověku. Typáře uloženy v Archivu hlavního města Prahy. a) Malá Strana z r. 1257
b) Staré Město z doby kolem r. 1280